

ISSN: 3049-2017
IJMH 2026; 3(3): 11-14
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com

Received: 18-04-2026
Accepted: 02-05-2026
Publish : 04-05-2026

Pabitra Barman
Research Scholar,SRF,
Dept.of Research and Publication,
National Sanskrit University,
Tirupati, A.P

गोविन्दभट्टकृतात्मार्कबोधे भगवतः श्रीकृष्णस्य साक्षात्परब्रह्मविचारः

Pabitra Barman

❖ प्रस्तावना

प्रकृतेः असंख्यब्रह्माण्डानां सृष्टिविनाशनाशकमिदं परमेश्वरस्य निरन्तरकार्यं कदा आरब्धम्, कियत्कालं यावत् च भविष्यति इति कोऽपि ज्ञातुं न शक्नोति। तस्य कृते सृष्टिः, पोषणं नाशः चेति त्रिप्रकाराणि अपि कर्माणि समानानि सन्ति। यदा ईश्वरस्य संकल्पस्य परिणामः प्रकृतौ विकासः भवति, तदा सृष्टिः इति कथ्यते यदा च विनाशः भवति तदा विनाशः इति उच्यते। सृष्टिविनाशयोः मध्ये या अवस्था सा स्थितिः इति उच्यते। दुर्गासप्तशत्यां सृष्टि-स्थिति-विनाशानां विषये उल्लिखितमस्ति –

सृष्टि-स्थिति-विनाशानां शक्तिभूते सनातनि।

गुणाश्रये गुणमये नारायणि नमोऽस्तु ते॥¹

परमेश्वरः श्रीकृष्णः सर्वस्य जगतः एकमात्रम् ईश्वरः यः प्रकृतेः परम् अस्ति। तस्य रूपं सत्यचैतन्यानन्दपूर्णम्। ब्रह्मा, शंकरः, महाविराट् तथा क्षुद्रविराट् सर्वे तस्य परमब्रह्मणः भागाः एव सन्ति। प्रकृतिः अपि तस्य भागः इति कथ्यते। यथा स्वर्णकारः सुवर्णं विना आभूषणं कर्तुं न शक्नोति, कुम्भकारः मृत्तिकां विना घटं कर्तुं न शक्नोति, तथैव यदि ईश्वरः प्रकृतेः आश्रयं न प्राप्नोति तर्हि सः जगत् स्रष्टुं न शक्नोति। सृष्टिसमये परमेश्वरः स्वरूपद्वयेन प्रादुर्भूतः – प्रकृतिः मनुष्यः च। तस्य दक्षिणार्धं 'पुरुषः', वामार्धं 'प्रकृतिः' अभवत्। सा एव प्रकृतिः तस्य नित्या माया परब्रह्मणि अन्तर्भवति।

विश्वस्य बीजरूपः भगवान् श्रीकृष्णः ब्रह्मणः तृणं यावत् सर्वं सजीवं निर्जीवं च जगत् – या स्वाभाविकी सृष्टिः अस्ति, तत्सर्वं नश्वरम् अस्ति। त्रैलोक्योर्ध्वं यत् गोलोकधाम तत् शाश्वतम्। गोलोकस्य अन्तः सुज्वलं ज्योतिः विराजते। तत् ज्योतिः एव परब्रह्म। तत् परमब्रह्म स्वेच्छाशक्तिसम्पन्नं साकारनिराकारयोः रूपयोः विद्यते। योगिनो ध्यायन्ति सदा तं निराकारं प्रकाशमानं परमात्मानम्। ईश्वरः अदृश्योऽपि सर्वेषां प्रेक्षकः इति वदति। परन्तु वैष्णवाः वदन्ति यत् तेजस्वी शक्तिं विना कस्य तेजः सः? अतः परब्रह्म तस्य प्रकाशप्रभामण्डलस्य केन्द्रे निश्चयेन वसति। स्वेच्छयरूपधारकः तथा सर्वकारणानां कारणम्। भगवान् श्रीकृष्णः अतीव सुन्दरः नवकिशोरः गोपालवेषधारकः नवमेघकान्तिः कमलनेत्रः मयूरमुकुटः द्विभुजः एकहस्ते वेणुधरः अग्निशुद्धं पीतवस्त्रं बहुमूल्यम् अलङ्कारं च धारयति। ब्रह्मदेवस्य वयः यस्य निमिषतुल्यम्, सः 'कृष्णः' इति उच्यते। श्रीकृष्णः समग्रजगतः निर्मातृजगतः एकमात्रं बीजरूपः चेति कृष्णशब्दस्य अर्थः।

परमात्मनः श्रीकृष्णात् शिवः ब्रह्मदेवः धर्मदेवः सरस्वती चेत्यादिदेवताः प्रादुर्भूताः। प्रलयकाले भगवान् श्रीकृष्णः दिशा सहितं समग्रजगत् शून्यम् आकाशं च दृष्टवान्। न जलं, न वायुः, न जीवः, न वृक्षः, न पर्वतः, न समुद्रः, केवलं तमः एव आसीत्। विकृतं वायुहीनं तमःपूर्णं च व्योम। केवलं भगवान् श्रीकृष्णः एव आसीत्। अथ तदा भगवति श्रीकृष्णे सृष्टेः इच्छा उत्पन्ना, सः स्वेच्छया जगतः सृष्टिं प्रारभत।

❖ परमात्मनः श्रीकृष्णस्य सृष्टिवैभवम्

■ परमात्मनः श्रीकृष्णात् त्रिगुणोत्पत्तिः

सर्वप्रथमं परमात्मनः श्रीकृष्णस्य दक्षिणतः जगतः कारणभूताः त्रिगुणाः प्रादुर्भूताः। तेभ्यः गुणेभ्यः महत् अहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि (रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः) प्रादुर्भूतानि।

■ परमात्मनः श्रीकृष्णात् त्रिनेत्रधारकमहादेवस्योत्पत्तिः

Correspondence:

Pabitra Barman
Research Scholar,SRF,
Dept.of Research and Publication,
National Sanskrit University,
Tirupati, A.P

भगवतः श्रीकृष्णस्य वामतः स्फटिकसदृशशरीरकान्तिः पञ्चमुख-
धारकः त्रिनेत्रधारकः जटाधारकः हस्तेषु त्रिशूलमालाधारकः
व्याघ्रचर्मधारकश्च शिवः प्रादुर्भूतः । यः हि भस्मभूषितं शरीरं चन्द्रं
शिरसि धारयति स्म । सः सर्पनिर्मितानि आभूषणानि धारयति स्म ।
श्रीकृष्णं नमस्कृत्य सः अवदत् - जगद्देवदेवं जगत्कारणकारणं तेज
स्वरूपं कान्तिप्रदं सर्वप्रभासत्त्वेषु च श्रेष्ठं भगवन्तं गोविन्दं पूजयामि।

■ परमात्मनः श्रीकृष्णात् ब्रह्मदेवस्योत्पत्तिः

श्रीकृष्णस्य नाभितः ब्रह्मदेवः प्रादुर्भूतः । शुक्लवस्त्रकेशः
जलकुम्भवाहकः चतुर्मुखः वेदधारकः प्रकाशकः च आसीत् । सः एव
प्रजापतिः प्रदाता च । सः चतुर्भिः मुखैः भगवन्तं स्तुवन् अवदत् -

कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने

प्रणतः क्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नमः॥²

■ परमात्मनः श्रीकृष्णात् धर्मस्योत्पत्तिः

श्रीकृष्णस्य वक्षःस्थलात् श्वेतवर्णीयजटाकेशः 'धर्मः' प्रादुर्भूतः ।
सर्वेषां साक्षस्वरूपः सर्वेषां कर्मणां प्रेक्षकः च आसीत् । भगवन्तं
स्तुवन् आह - सच्चिदानन्दस्य मूर्तरूपं सर्वान् स्वं प्रति आकर्षयन्तं
श्रीकृष्णं पूजयामि, अतः सः सर्वगतः विष्णुः इति उच्यते, यः सर्वेषां
हृदि निवसति, यं 'वासुदेवः' इति शब्देनोच्यते, यः 'परमात्मा'
'ईश्वरः' चेति ।

■ परमात्मनः श्रीकृष्णात् सरस्वतीदेव्याः उत्पत्तिः

श्रीकृष्णस्य कण्ठात् श्वेतवर्णा, वीणापुस्तकधारिणी, वाग्देवी,
कवीनां प्रियदेवता, शान्तरूपा च 'सरस्वती' प्रादुर्भूतवती
। ब्रह्मवैवर्तपुराणे भगवन्तं स्तुवन्ती सा अवदत्-

सर्वस्वरूपं सर्वेशं सर्वदा सर्वसाक्षिणम्।

सर्वबीजं निराकारं श्रीकृष्णं शरणं ब्रजे॥ इति ।

■ परमात्मनः श्रीकृष्णात् लक्ष्मीदेव्याः उत्पत्तिः

श्रीकृष्णस्य मनसा लक्ष्मीः, गोरीवर्णा, सर्वेश्वर्यस्य अध्यक्षदेवता,
फलरूपेण सर्वं धनप्रदात्री च प्रादुर्भूता सा राज्येषु राजलक्ष्मीरूपेण
गृहस्थेषु गृहलक्ष्मीरूपेण च सर्वेषु जीवेषु विषयेषु च सौन्दर्यरूपेण
वसति ।

■ परमात्मनः श्रीकृष्णात् आदिप्रकृतेः देवीदुर्गायाः उत्पत्तिः

श्रीकृष्णस्य बुद्धेः आदिप्रकृतिः उद्भूता । सा दुर्गा इत्युच्यते । सा
रक्तवर्णशाटिकायाः रत्नालंकारैः भूषिता । सा निद्रातृष्णाक्षमाकरुणा-
श्रद्धाप्रज्ञालज्जातृप्तिपोषणमायाप्रभाक्षमान्येषां सर्वेषां शक्तीनां अध्य-
क्षदेवी । सा त्रिशूलशक्तिधनुःखड्गबाणशङ्खचक्रगदापद्ममालाजल-
घटवज्रकुण्डपाशभूशुण्डीं यष्टिभारनारायणस्त्रब्रह्मास्त्ररुद्रस्त्रपशु-
पात्रपर्जन्यास्त्रवरुनास्त्राग्नेयस्त्रगन्धर्वस्त्रं च धारयति । तस्याः आंशि-
कशक्त्या सर्वाः स्त्रियः प्रादुर्भूताः ।

■ परमात्मनः श्रीकृष्णात् सावित्रीदेव्याः उत्पत्तिः (वनपर्व)

सावित्रीदेवी श्रीकृष्णस्य जिह्वाग्रतः स्फटिकसदृशवर्णा
श्वेतशाटिकाम् आभूषणं च परिधाय हस्ते मालाधारिणी च प्रादुर्भूता।
श्रीभगवद्गीतायां भगवान् श्रीकृष्णः कथयति अर्जुनम् -

"मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥³

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥⁴

गीतायाम् अनेके एतादृशाः श्लोकाः सन्ति, येषु श्रीकृष्णः पूर्णतया
सनातनब्रह्मत्वं सिद्धा भवति । भगवान् श्रीकृष्णः नित्यः, नित्यानन्दः,
निराकारः, निर्भयः, निर्बाधः, निर्गुणः, विरक्तः, सर्वज्ञः सर्वाधारः च
विद्यते । कमलनयनाद् श्रीकृष्णाद् अग्रतरः अन्यः कोऽपि न दृश्यते। स
सर्वगतो विश्वात्मा परं तेजः सिद्धलोकानां च पितामहः ।

❖ परमात्मनः श्रीकृष्णस्य महिमावर्णनम्

गीतायाम् विश्वरूपदर्शनयोगाख्ये ११ अध्याये भगवान् श्रीकृष्णः
अर्जुनं विश्वरूपदर्शनं विस्तरेण कारितवान् । विश्वरूपम् अथवा
विराड् रूपं भगवतः श्रीकृष्णस्य सार्वत्रिकरूपम् अस्ति । अस्य रूपस्य
लोकप्रियकथा भगवद्गीतायाः 11 अध्यायात् अस्ति, तत्र भगवान्
श्रीकृष्णः अर्जुनं कुरुक्षेत्रयुद्धे ब्रह्माण्डरूपं दर्शयति । इदं युद्धं
कौरवपाण्डवयोः मध्ये राज्यविषये अभवत् । अस्मिन् सन्दर्भे
वेदव्यासेन रचितः महाभारतग्रन्थः लोकप्रियः वर्तते । राजावलिः
अपि परमात्मनः ब्रह्माण्डरूपं दृष्टवान् । यथोक्तं गीतायां -

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च॥⁵

अर्थात् हे पार्थ ! इदानीं त्वं मम अनेकानि अलौकिकरूपाणि
पश्यसि। नानाकारान् वर्णान् दर्शयामि । विश्वरूपम् इत्यर्थः जगत्द्रूपं
च । विश्वरूपे ईश्वरः अस्मान् क्षणमात्रेण सम्पूर्णं जगत् दर्शयति ।
महाभारते सञ्जयः दिव्यदृष्टिं प्राप्य कुरुक्षेत्रस्य स्थितिं धृतराष्ट्राय
कथयितुम् आरब्धवान् । अर्जुनः कुरुक्षेत्रे विश्वरूपदर्शनस्य सौभाग्यं
प्राप्तवान् -

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥⁶

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥⁷

संजयः परमात्मनः भगवातः श्रीकृष्णस्य विराड् रूपं धृतराष्ट्राय
वर्णयति - भगवान् नारायणः असंख्यनेत्रयुक्तः अनेकदृष्टियुक्तः च ।
भगवान् बहुविधैः दिव्यशस्त्रैः दिव्यभूषणैः अद्भुतगन्धैः च अलङ्कृतः
अस्ति । अनेकविस्मयैः परिपूर्णमः अस्ति । असीमं (असीमित-
प्रमाणस्य) न च कस्यापि दिशि, भगवान् दशदिक्षुः सर्वाभिमुखः
अस्ति। भगवतः स्वेच्छया ब्रह्माण्डरूपात् निर्गतस्य प्रकाशस्य
सङ्गतिं कर्तुं शक्नोति ।

○ पुरुषसूक्ते परब्रह्मनः पुरुषरूपस्य वर्णनमस्ति --

"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दृशाङ्गुलम् ॥⁸

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥⁹

एतावानस्य माहिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" ॥¹⁰

एतेषु त्रिषु प्रारम्भिकश्लोकेषु सर्वलोकेषु महानारायणस्य (विश्वरूपस्य) सर्वगतत्वात् अनन्तशिरः नेत्रपादयोः इति वर्णितम् । सः सर्वतः पञ्चतत्त्वैः (पृथिवी, जलं, वायुः, अग्निः, आकाशः) युक्तः समग्रव्यक्तिः स्थूलः च व्याप्यः । नाभितः दशाङ्गुलीभिः सीमितं क्षेत्रम् अतिक्रम्य अन्तःनियन्त्रकत्वेन हृदये स्थितः अस्ति । अयं वर्तमानः भूतकालश्च जगतः बीजात् तथा परिणामी वीर्यात् मनुष्यपशुवृक्षादिरूपेण यः प्रादुर्भवति । ते सर्वे अमरत्वस्य (मोक्षस्य) स्वामिमहानारायणपुरुषस्य विस्तारः एव । अस्य महानारायणपुरुषस्य एतावन्तः महिमानः सन्ति अर्थात् अतीते वर्तमाने भविष्ये च विद्यमानं सर्वं तस्य वैभवस्य भागः एव । सः महापुरुषः अस्मात् लोकात् अतीतः । अस्य परमात्मनः पादत्रयशेषाः अमृते (अविनाशी) प्रकाशस्वरूपे तिष्ठन्ति ।

"ॐ नमोऽस्त्वन्ताय सहस्रमूर्तये, सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।

सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते, सहस्रकोटि युगधारिणे नमः॥"¹¹

अनन्तसहस्ररूपसहस्रपादचक्षु हृदयबाहुसहस्राणि च इति यावत् । नमस्ते नित्यं महापुरुषं सहस्रनाम युगसहस्राणि च । एवम् ईश्वरस्य स्वरूपम् अस्मिन् श्लोके वर्णितम् ।

■ भगवान् श्रीकृष्णकर्तृक अर्जुनं परमात्माविषयकं ज्ञानदानम्

गीतायां उक्तम् यत् ईश्वरः अदित्यस्य (द्वादशादित्यस्य) १२ पुत्राः, ८ वसवः, ११ रुद्राः, द्वौ अश्विनौ, ४९ मरुताः, स्वर्गः, नरकं, मर्त्यलोक इत्यादयः सर्वे लोकाः, १४ भुवनानि, इन्द्रः च सर्वे देवाः, अनेके सूर्याः, अनेके ब्राह्मणाः, शिवाः अनेके च शक्तिशालिनः अज्ञाताः च सन्ति प्राणिनः । ईश्वरः अर्जुनं वदति "हे पार्थ! तस्मिन् अल्पे अन्तरिक्षे मम शरीरे यत्किमपि द्रष्टुम् इच्छसि तत् सर्वं पश्य" । अर्जुनः द्वारकाधीशं श्रीकृष्णं स्वस्य अद्भुतं रूपं दर्शयितुं प्रार्थयति । श्रीकृष्णः अर्जुनाय दिव्यं दर्शनं दत्तवान्, यतः साधारणेन नेत्रेण एतत् दिव्यरूपं द्रष्टुं न शक्यते । भगवान् अवदत्- "पार्थ! सावधानः! त्वं मम बहुरूपं पश्यसि, जगत् पश्य, मयि पश्य यत् द्रष्टुम् इच्छसि, मयि आत्मानं पश्य।"

अर्जुनः विश्वरूपे कीटसहितान् सर्वविधान् प्राणिनः दृष्टवान् । भीष्म-द्रोण-कर्ण-आदि-सहितान् सर्वान् दृष्ट्वा त्रिदेव-सहस्राणि दृष्टवान् । ईश्वरस्य इदं विशालं रूपं दृष्ट्वा अर्जुनः ईश्वरं चतुर्भुजरूपं ग्रहीतुं प्रार्थयितुम् आरब्धवान् ।

अर्जुन उवाच, "हे जगत्पिता! अहं त्वयि सजीवं निर्जीवं च विश्वं पश्यामि। पश्यामि ऋषीः, देवाः, ब्रह्माम् कमलसिंहासनस्थं, महादेवंकुलेन सह दिव्यान् सर्वान् त्वयि पश्यामि त्वां असंख्यबाहुनेत्रौ, उदरमुखैः। हे परम ब्रह्म! न तव अन्तं न तव मध्यं न तव आरम्भं पश्यामि । पश्यामि त्वां गदाचक्रशङ्खादिभिः सूर्यसहस्राभ्यां उज्वलतया त्वां पश्यामि सूर्यचन्द्ररूपाक्षिणः सर्वं जगत् तव तेजसा तृप्तम्" ॥

➤ आत्मार्कबोधसन्दर्भे परमात्माश्रीकृष्णः

आत्मार्कबोधसन्दर्भे परमात्माश्रीकृष्णस्य विषये लेखकस्य अभिमतम्-

प्रथमं धर्मस्य आदर्शरूपेण धर्मराज-युधिष्ठिरः, प्रह्लादः इत्यादीनां महापुरुषाणां आचरणं निर्दिष्टम्। तेषां सत्यनिष्ठा, धर्मपालनम्, सदाचारः—एतानि सर्वाणि परमात्मनः प्रेरणया एव प्रवर्तन्ते इति प्रतिपादितम्। अत्र "तसैव" इति पदेन सर्वस्य मूलं परमात्मा एव इति बोध्यते।

द्वितीयं, धर्मस्य आदर्शरूपेण धर्मराज-युधिष्ठिरः, प्रह्लादः इत्यादीनां महापुरुषाणां आचरणं निर्दिष्टम्। तेषां सत्यनिष्ठा, धर्मपालनम्, सदाचारः—एतानि सर्वाणि परमात्मनः प्रेरणया एव प्रवर्तन्ते इति प्रतिपादितम्। अत्र "तसैव" इति पदेन सर्वस्य मूलं परमात्मा एव इति बोध्यते।

तृतीयं, परमात्मतत्त्वस्य स्वरूपं स्पष्टतया विवृणोति—सः परमात्मा पूर्णब्रह्मरूपेण भगवान् श्रीकृष्णः अस्ति। स एव जगतः कारणं, अधिष्ठानं, नियन्ता च। वेदान्तदृष्ट्या "ब्रह्मैव नित्यं वस्तु, अन्यत् सर्वम् अनित्यं" इति सिद्धान्तः प्रतिपादितः। अनेन जगतः मिथ्यात्वं, ब्रह्मणः सत्यत्वं च प्रतिपन्नम्।

चतुर्थं, माया-तत्त्वं विविच्यते। बाह्यजगति यानि भोग्यविषयाः (स्रक्, चन्दन, वनिता आदि) दृश्यन्ते, ते सर्वे मायारूपाः सन्ति। एषा माया ब्रह्मणः शक्तिरेव अस्ति, या प्रत्यक्ष-परोक्षरूपेण जगत् प्रपञ्चयति। अतः जीवः यदा एतत् अवगच्छति, तदा सः विषयासक्तिं त्यक्त्वा आत्मतत्त्वे प्रवर्तते।

पञ्चमं, समग्रसृष्टेः—दैव, सत्त्व-रजस्-तमोगुणाः, पञ्चमहाभूतानि, सुख-दुःख-इच्छा-द्वेषादयः—एते सर्वे परमात्मनः अधीनाः सन्ति इति प्रतिपादितम्। अनेन सर्वव्यापित्वं, सर्वनियन्तृत्वं च परमात्मनः सिद्ध्यति। अन्ते, श्रीगोविन्दभट्टस्य "आत्मार्कबोध" ग्रन्थस्य उद्धरणेन मुक्तिमार्गः निरूपितः। स मार्गः नित्यस्वतन्त्रः, मायाबन्धनात् रहितः, आत्मप्रकाशस्वरूपः च अस्ति। आत्मगुणस्य (आत्मस्वरूपस्य) ब्रह्मरूपेण उपासना एव मुक्तेः साधनम् इति निष्कर्षः। अस्य प्रबन्धस्य सारः अयं यत्—

ज्ञान, धर्म, सदाचार, शास्त्राध्ययन, तथा आत्मचिन्तन—एतेषां समन्वयेन मनुष्यः परमात्मतत्त्वं ज्ञातुं शक्नोति। जगत् मायामयम्, ब्रह्मैव एकं नित्यं सत्यं, तथा आत्मज्ञानमेव मुक्तेः एकमात्रः उपायः इति अत्र प्रमुखः संदेशः अस्ति।

उक्तञ्च आत्मार्कबोधसन्दर्भे- "उपेयुपोमोक्षपथं मनस्विनस्त्वमग्र-भमिर्निरपायसंश्रयेति यद्वा अनिशंस्वतन्त्रं सर्वदा मायासम्बन्ध-शून्यं स्वप्रकाशत्वात् मुमुक्षुणस्वगुणं ब्रह्मपास्यम् तत्रस्थिरचित्तस्य निर्गुणब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति भावः॥"¹²

❖ निष्कर्षः

कुरुक्षेत्रयुद्धे तृतीयः पाण्डवः अर्जुनः यदा पाण्डवानां प्रतिपक्षरूपेण स्वान् बान्धवान् गुरुजनान् आत्मीयजनांश्च युद्धाय उपस्थितान्

दृष्टवान्, तदा सः मोहाच्छन्नमभवत् । सः चिन्तितवान्— “अहं धर्मं करोमि वा अधर्मं करोमि वा?” इति।

तस्मिन् समये सूतस्वरूपेण उपस्थितः भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनाय भगवद्गीताम् उपदिष्टवान्। भगवान् अवदत्— “हे पार्थ! त्वं प्रियजनानां मृत्युभयेन कम्पितः असि किम्? तर्हि शृणु— केवलं मनुष्यस्य शरीरं नश्यति, किन्तु तस्य आत्मा न कदापि नश्यति। सः आत्मा न अग्निना दह्यते, न शस्त्रैः छिद्यते, न च जलैः क्लिद्यते, न च वायुणा शोष्यते। यथा मनुष्यः जीर्णानि वस्त्राणि त्यक्त्वा नवानि धारयति, तथैव आत्मा जीर्णानि शरीराणि परित्यज्य नवानि शरीराणि गृह्णाति।”

भगवता श्रीकृष्णेन उक्तम्—

“नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः॥”¹³

पुनश्च—

“वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही॥”¹⁴

अथ च—

आत्मज्ञानप्रदानानन्तरम् अर्जुनस्य मोहस्य सम्पूर्णतया निवारणार्थं भगवता परमात्मना श्रीकृष्णेन तस्मै विश्वरूपदर्शनं दर्शितम्। विश्वरूपस्य वैचित्र्यं सहस्रशः वर्तते। शङ्खः सुदर्शनचक्रं गदा धनुः नन्दकखड्गश्च तस्य हस्तेषु दृश्यन्ते। जगति सर्वे जीवाः, मनुष्याः, मुनयः, विविधाः देवताश्च तस्मिन् अन्तर्भवन्ति। तेषु कौरवाः पाण्डवाः कुरुक्षेत्रं च सर्वं दृश्यते। दिव्यदृष्ट्या एव भाग्यवान् मानवः तत् अद्भुतं रूपं द्रष्टुं शक्नोति। तथा च केवलं भगवतः परमभक्तानामेव तस्य दर्शनं सम्भवति। परम्परया एतद्रूपं सामान्यस्य मानवस्य कृते अत्यन्तं भयङ्करं भवति।

महाभारतादिग्रन्थेषु अस्य विषयस्य कथाभ्यः मनुष्यस्य आत्मसाक्षात्कारः भवितुं शक्नोति इति उद्देश्यः प्रकाशते। अस्मिन् विशाले विश्वे स्वस्य स्थानं किमिति न विस्मर्तव्यम्। संसारस्य आसक्तिं परित्यज्य ईश्वरे आत्मानं पश्येत्। ईश्वरभक्तौ अहङ्कारस्य स्थानं नास्ति।

❖ परिशीलितग्रन्थसूची

- वेदान्तसारः, (सदानन्दयतिविरचितः), राकेश शास्त्री, परिमल पब्लिकेशन्स, दिल्ली, 2003।
- श्रीमद्भागवतमहापुराणम् (वेदव्यासविरचितः), अध्यापकः पुष्पेन्द्रकुमारः, Publication: Eastern Book Linkers, दिल्ली, 2009।
- श्रीमद्भागवतम् (वेदव्यासविरचितः) , भक्तिवेदान्त-बुक-ट्रस्ट, मुम्बई, 2018 ।
- ब्रह्मवैवर्तपुराणम् (वेदव्यासविरचितः), चौखम्बा पब्लिकेशन्स, वाराणसी, 2008 ।

पादटिप्पण्यः

1. दुर्गासप्तशती

➤ ब्रह्मसंहितायां सृष्टि-स्थिति-प्रलयविषये उल्लिखितमस्ति – सृष्टि-स्थिति-प्रलय-साधन-शक्तिरेका छायेव यस्य भुवनानि विभर्ति दुर्गा । इच्छानुरूपमपि यस्य च चेष्टते सा गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥

2. श्रीमद्भागवतपुराणम् १०.७३.१६

3. श्रीभगवद्गीता ७.७

4. तत्रैव ७.८

5. श्रीमद्भागवद्गीता ११.५

6. श्रीमद्भागवद्गीता ११.१०

7. मद्भागवद्गीता ११.११

8. पुरुषसूक्तम् -ऋग्वेद १०.९०.१

9. तत्रैव १०.९०.२

10. पुरुषसूक्तम् -ऋग्वेद १०.९०.३

11. विष्णुसहस्रनाम्

12. आत्मार्कबोधः(मातृका)

13. श्रीमद्भागवद्गीता २.२३

14. तत्रैव २.२२